

समकालीन नेपाली कवितामा किराती सौन्दर्य चिन्तन

यसोदा राई

नेपाली भाषासाहित्यमा अनुसन्धानरत

Email : yasodarairai@gmail.com

लेखसार

प्रस्तुत लेख सौन्दर्यचिन्तनको सैद्धान्तिक मान्यतामा आधारित रही समकालीन नेपाली कवितामा किराती सौन्दर्यचिन्तनको विमर्शमा केन्द्रित रहेको छ। समकालीन नेपाली कवितामा किराती सौन्दर्यशास्त्रको स्थापना, जातीय पहिचानको आवाज, शासकीय उत्पीडनको विरोध र संस्कृतिको पुनः निर्माणमा जोड जस्ता अभिव्यक्ति भएको पाइन्छ र यस लेखले समकालीन नेपाली कवितामा किराती सौन्दर्यचिन्तनलाई के-कसरी अभिव्यक्त गरिएको छ भन्ने समाधानको खोजी गर्नु प्रमुख उद्देश्य राखेको छ। यसका लागि सौन्दर्यचिन्तनसम्बन्धी सैद्धान्तिक मान्यतालाई पाठविश्लेषणको मुख्य विधिको रूपमा अँगालिएको छ। यस लेखमा आधारभूत र द्वितीयक स्रोतबाट सामग्री लिई निर्धारित सिद्धान्तका आधारमा अध्ययन र विश्लेषण गर्दा समकालीन नेपाली कविताले किराती सौन्दर्यचिन्तनलाई विभिन्न माध्यमबाट सघन रूपमा उठाएका छन् भन्ने निष्कर्ष निकालिएको छ।

शब्दकुञ्जी : किराती सौन्दर्यचिन्तन, सौन्दर्यशास्त्र, पहिचान, भूमिपुत्र, उत्पीडन।

विषयपरिचय

प्रस्तुत लेखको शीर्षकले दुई पक्षलाई सङ्केत गरेको छ। पहिलो पक्षमा समकालीन नेपाली कविता रहेको छ, जसले गणतन्त्रको स्थापना भएपछिको वर्तमान समयमा लेखिएका कविताहरूलाई बुझाउँछ। दोस्रो पक्षमा किराती सौन्दर्यचिन्तन रहेको छ, जसले नेपाल तथा विदेशमा रहेका भए पनि तिनले प्रस्तुत गरेका किराती जातिका समग्र सवालहरू, विषयहरू, दृष्टिकोणहरू, धारणाहरू, इच्छाचाहनाहरू, संस्कृति-संस्कारहरू, पहिचानहरू, मौलिक सभ्यता तथा ऐतिहासिक गौरवगाथाहरू आदिलाई बुझाउँछ। यहाँ समकालीन नेपाली कवितामा किराती जातिका सौन्दर्यचिन्तनलाई किराती जातिकै कविहरूले कसरी प्रस्तुत गरेका छन् र ती सौन्दर्यचिन्तनका प्रमुख विशेषताहरू के-कस्ता रहेका छन् भन्ने समस्यालाई अध्ययनको सीमा बनाइएको छ। यसै गरी ती समस्याका समाधानका लागि पहिल्याइएका बुँदाहरूलाई विशेषताका रूपमा व्याख्या गरी किराती सौन्दर्यचिन्तनको समग्र विश्लेषण गर्ने उद्देश्य राखिएको छ। अध्ययनका लागि सोद्देश्य नमुना छनोटका रूपमा कवितामा जातीय स्वायत्तता १ (२०६४) र कवितामा जातीय स्वायत्तता २ (२०६४) कविता सङ्ग्रहभित्रका प्रतिनिधि नेपाली कविताहरूलाई आधार बनाइएको छ। यस अध्ययनको निष्कर्षका रूपमा खोसिएको अधिकारप्राप्तिको आकाङ्क्षा, किरात सौन्दर्यशास्त्रको स्थापना र जातीय पहिचानको आवाज, शासकीय उत्पीडनको विरोध र संस्कृतिको पुनःनिर्माणमा जोडलाई नै सौन्दर्यचिन्तनका प्रमुख सूचकका रूपमा स्विकारिएको छ।

अध्ययनको विधि

प्रस्तुत अध्ययनमा विभिन्न किराती कविहरूद्वारा लिखित कवितामा जातीय स्वायत्तता १ (२०६४) र कवितामा जातीय स्वायत्तता २ (२०६४) गरी दुईओटा कवितासङ्ग्रहलाई प्राथमिक स्रोतका रूपमा र सौन्दर्यचिन्तनसम्बन्धी सैद्धान्तिक पर्याधारका लागि चैतन्य (२०६५), आहुति (२०७३), सुवेदी (२०७३) र चापागाई (२०७७) द्वारा विभिन्न समालोचनात्मक ग्रन्थ तथा लेखहरूमा व्यक्त गरेका तत्सम्बन्धी विचारलाई द्वितीयक सामग्रीका रूपमा अध्ययनीय दृष्टिले उपयोग गरिएको छ। यी सबै सामग्रीको सङ्कलन गर्दा पुस्तकालयीय स्रोतलाई आधार बनाइएको छ। यो अध्ययन गुणात्मक प्रकृतिको भएकाले सङ्कलित सामग्रीको अर्थापनका लागि मुख्यतः सघन पाठविश्लेषणको पद्धति अँगालिएको छ। यी दुईओटा कवितासङ्ग्रहमा सङ्गृहीत त्रिचालिस कविताहरूमध्ये किराती सौन्दर्यचिन्तन सघन रूपमा अभिव्यक्त भएका आठओटा कविताहरू 'प्रायश्चित', 'हतुवागडी', 'मेरो पारुहाड', 'युग', 'सभ्यताको खोज', 'भूमिपुत्र जिन्दाबाद', 'आवाजविना चिच्याउन सकिन्न' र 'छलाड' लाई सोद्देश्य नमुना छनोटका आधारमा विश्लेष्य सामग्री बनाइएको छ। यस लेखमा समकालीन नेपाली कवितामा किराती सौन्दर्यचिन्तनको विश्लेषण गर्दा (१) खोसिएको अधिकारप्राप्तिको आकाङ्क्षा, (२) किरात सौन्दर्यशास्त्रको स्थापना र जातीय पहिचानको आवाज, (३) शासकीय उत्पीडनको विरोध र (४) संस्कृतिको पुनःनिर्माणमा जोडलाई मुख्य सूचक मानिएको छ।

सैद्धान्तिक पर्याधार

सौन्दर्य भनेको सुन्दर हुनुको भाव हो। सुन्दर वस्तु, सुन्दर जीवनका साथै सुन्दर मानव समाज निर्माणका लागि गरिने चिन्तन नै सौन्दर्यचिन्तन हो। मानिस आफ्नो समाज जस्तो छ, जति सुन्दर छ, त्यतिमै चित्त नबुझाई अझ आफू र आफ्नो समाजलाई कसरी भन्नु सुन्दर बनाउने भन्नेमा ऊ निरन्तर चिन्तन गरिरहन्छ। मूलतः मानव समाजलाई कसरी अझ सुन्दर बनाउने भन्नेबारेमा चिन्तन गर्नु नै सौन्दर्यचिन्तन हो। मानिसले सुन्दरको अनुभूति अर्थात् रूप आयतन, रङ्ग, ताल, सममिति, सङ्गति तथा सौन्दर्यचेतनासम्बन्धी अनुभूति जन्मँदै पाएको हुँदैन। वास्तवमा शारीरिक र मानसिक श्रमको क्रममा र त्यसको परिणामका रूपमा सौन्दर्यचेतनाको निर्माण भएको हो (चापागाई, २०७७, पृ. ७०)। कुनै पनि प्रचलित शास्त्रका माध्यमबाट सुन्दर वस्तु र मानव समाजका बारेमा गरिने व्यवस्थित अध्ययनलाई सौन्दर्यशास्त्र भनिन्छ। सौन्दर्य व्यक्त गर्ने शैलीहरू विभिन्न किसिमका छन्। तीमध्ये साहित्य एक प्रमुख विधा हो। मूलतः मार्क्सवादको उदयपछि मात्र भौतिकवादी मान्यताअनुरूप सौन्दर्यचिन्तनसम्बन्धी प्रक्रियाको थालनी भएको हो। सौन्दर्यचिन्तन सामाजिक चिन्तनको एक विशिष्ट र संश्लिष्ट रूप हो। सौन्दर्य मानवीय संवेदना र स्वच्छ सिर्जनात्मक ऊर्जासँग सम्बन्धित छ। सौन्दर्य भनेको सुन्दरको भाव हो, जहाँ सुन्दर छ, त्यहीं सौन्दर्य हुन्छ (चैतन्य, २०६५, पृ. ३२७)। सारमा सौन्दर्यचिन्तन वर्गसङ्घर्षको अवधारणासँग अभिन्न रूपले गाँसिएको छ। मानवीय जीवनका वर्गीय सारतत्व उत्पीडित जनसमुदायको मुक्तिका लागि गरिने जनआन्दोलन र वर्गद्वन्द्वको अन्त्यमै सौन्दर्यचिन्तन, यसको शास्त्रको सार सन्निहित छ (चैतन्य, २०६५, पृ. ३५८)। यो कलाका माध्यमबाट पनि व्यक्त हुन्छ।

जब जीवन र जगत्लाई हेर्ने दृष्टिकोण अरूको भन्दा भिन्न हुन्छ, अथवा आफ्नै किसिमको हुन्छ, तब प्रचलित मूल्यमान्यताका आधारमा कुनै कलासाहित्यको विश्लेषण गर्न सकिएन भने त्यसका लागि नयाँ सौन्दर्यशास्त्रको

आवश्यकता पर्दछ । किराती सौन्दर्यशास्त्रको अलग्गै प्रस्तावना यही भिन्नताका बोधबाट जन्मिएको हो । आफ्नो भिन्न इतिहास, परम्परा, भाषा, संस्कृति भएकाले किरातीहरूको आफ्नै विशिष्ट प्रकारको सौन्दर्य चेत छ र हुन्छ, भन्ने मान्यताका पृष्ठभूमिमा किराती सौन्दर्यशास्त्रको अवधारणा अगाडि आएको हो (सुवेदी, २०७३, पृ. ३३) । किराती सौन्दर्यशास्त्रमा उत्पीडनकारी शासकप्रतिको असन्तुष्टि, आक्रोश तथा विद्रोह र नयाँ सुन्दर समाज निर्माण गर्ने महान् आकाङ्क्षा र सङ्घर्ष सन्निहित रहेको हुन्छ ।

किरात एउटा सभ्यता हो । उसको सोच्ने दृष्टिकोण, उसको क्रियाकलाप, उसको शारीरिक बनावट, उसको खानपिन, उसको मौलिक चाडपर्व र उसको साभ्ना दृष्टिकोण नै किराती सौन्दर्यशास्त्र हो । धनप्रसाद सुवेदीका अनुसार किरातीहरू प्रकृति र पितृप्रति आस्थावान् रहेका, श्रमको सम्मान गर्ने र लैङ्गिक तथा जातीय विभेद मन नपराउने भएकाले उनीहरूको सौन्दर्यचेतना तथा चिन्तन वैज्ञानिक र भौतिकवादी छ (२०७३, पृ. ३०) । जबसम्म किरातीहरूमाथिको उत्पीडनको अन्त्य हुँदैन वा जबसम्म किरात सभ्यतालाई अर्को सभ्यताले न्यायपूर्ण सहजीवनमा ल्याउँदैन वा किरात सभ्यता त्यस स्तरसम्म आइपुग्दैन, त्यो बेलासम्म त्यो एउटा विद्रोही सौन्दर्यशास्त्रको रूपमा विद्रोही सौन्दर्यमूल्य र विद्रोही सौन्दर्यचेतको रूपमा त्यसले आफ्नो सङ्घर्षलाई बढाइरहन्छ । जब उनीहरूमाथिको उत्पीडनको र उनीहरूसँग न्यायपूर्ण सहकार्यको समस्याको हल हुन्छ, त्यसपछि किराती सौन्दर्यशास्त्र अन्य सबै न्यायपूर्ण सौन्दर्यभिन्न अन्तर्धुलित हुन पुग्दछ, एकताबद्ध हुन पुग्दछ (आहुति, २०७३, पृ. ३) । यसकारण यो एउटा जातीय सौन्दर्यनिर्माणका लागि सचेत रूपमा गरिने समसामयिक परिवर्तनको मानव इतिहास हो । मूलतः किराती सौन्दर्यचिन्तन पदावलीले किराती सौन्दर्यप्रतिको चिन्तनको अर्थ दिन्छ । अर्थात् किराती सौन्दर्य मूल्यका बारेमा गरिने समग्र चिन्तन नै किराती सौन्दर्यचिन्तन हो ।

नतिजा र विमर्श

खोसिएको अधिकारप्राप्तिको आकाङ्क्षा

शासकहरूले सामाजिक इतिहासमा जनजातिहरूलाई मतुवाली भनेर जात विभाजन गरिदिएपछि, उनीहरू जाँड, रक्सी पिउने जातमा गनिन थाले । यसपछि मतुवालीहरूले आफ्नो जातले नै स्वतन्त्र रूपमा उपभोग गर्न पाएको मादक पदार्थ खाँदा केही हुँदैन भन्ने किसिमको भाष्य नै समाजमा निर्माण भयो । त्यसकारण किराती पुर्खाहरू मादक पदार्थको लतमा फसेपछि, उनीहरू अरू सामाजिक, सांस्कृतिक, सौन्दर्यपरक तथा जातीय विकासका कुराहरूमा पछाडि पर्दै गए । यसकै कारणले गर्दा उनीहरूले आफ्नो शक्तिशाली गौरवमय इतिहासलाई निरन्तरता दिन नसकेको देखिन्छ । यही सन्दर्भलाई जयसला कोयूले प्रायश्चित्त शीर्षकको कवितामा उठाएका छन् :

हाम्रो अतीतको कथा

त्यही दिन सुरु भयो

जुन दिन उनीहरूले हौसाए

कलबिख पिउन

पिएर जिउन ।

पिउनुको साम्राज्यमा

प्रवेश गरेपछि,

पियौँ भाषा, संस्कृति

पियौँ बेसुरले मुन्दुम । (प्रायश्चित्त, पृ.७)

जुन दिनदेखि उत्पीडनकारी शासकहरूले जातीय आधार बनाई किरातहरूलाई कलबिखसरहको मादक पदार्थ सेवन गर्न लगाए त्यही समयदेखि उनीहरू त्यसैमा रुमलिएर आफ्नो भाषा, संस्कृति, सभ्यतालाई भुल्न थालेको प्रसङ्गलाई कवितामा उठाइएको छ । त्यति मात्र होइन, किराती पुर्खाहरूले अत्यधिक रक्सी सेवन गर्दा उनीहरूको चेतना कमजोर भई सामाजिक र सांस्कृतिक रूपमा निरीह बनेको कारण उनीहरूले आफ्नो भाषा संस्कृतिलाई स्याहार्ने र सबल बनाएर अगि बढाउनेतर्फ ध्यान दिन सकेनन् । तसर्थ अबदेखि सबै जना जागरूक भएर आफ्नो भाषा, संस्कृतिको संरक्षणमा लाग्नुपर्ने सांस्कृतिक, सामाजिक सौन्दर्यचिन्तन यस कवितामा अभिव्यञ्जित गरिएको छ ।

नेपालको पूर्वी इलाका हतुवागढीमा किराती राजाहरूले वीरतापूर्ण शासन गरेका थिए । खस राजा पृथ्वीनारायण शाहले आक्रमण गरेपछि किरातीहरूको त्यो राजकीय गौरव खण्डहर हुन पुग्यो । यसरी सामन्ती शासकहरूले हरेक तवरबाट अन्याय र अत्याचार गर्दै किरातीहरूको अधिकार र अवसरलाई खोसी नाजुक अवस्थामा पुऱ्याएको सन्दर्भलाई कवि पदम राई 'युद्धविराम'ले हतुवागढी शीर्षकको कवितामा प्रस्ट पारेका छन् । यस कवितामा उनले किरातीहरूको राज्य कसरी खोसिएको थियो भन्ने यथार्थ र त्यसपछिको उनीहरूको अवस्थालाई राम्रोसँग बोध गराएका छन् । उनको सौन्दर्यचिन्तन कवितामा यसरी व्यक्त भएको छ :

आज,

किरातीहरूको रगत

अभ्र मिसिरहेको छ

खण्डहर हतुवागढीमा

कुल्चिरहेछन् बुटहरूले

भत्काइरहेछन् किराती दरबारलाई

तैपनि हामी टुलुटुलु हेरिरहेछौँ

धोका दिइरहेछन् किरातीलाई

हतुवागढी रोइरहेछ (हतुवागढी, पृ.४१)

आक्रमणकारी शासकहरूले वीर किराती राजाहरूको परम्परागत राजकीय गौरवको गाथालाई पराजित गरी सत्ताच्युत हुँदा पनि आफूहरू टुलुटुलु हेरेर बस्नुसिवाय केही गर्न नसकेको अवस्थालाई कवितामा अभिव्यक्त

गरिएको छ । यो एक किसिमको पीडादायी क्षण हो जसले आफ्नै आँखाअगाडि आफ्नै दरबारमा शत्रुहरूले राज गरेको अवस्थालाई देखाइएको छ, वास्तवमा यो सत्य पनि छ । यसको बदलामा किरातीहरूले केही गर्न सकेका छैनन् । उनीहरू मूकदर्शकजस्तो भएर दमनकारी शासकहरूको अत्याचारलाई सहन बाध्य भएका छन् । त्यसैले किरातीहरूको शौर्यशक्ति, वीरतापूर्ण गाथा गाउँदै हतुवागढीजस्तो हाम्रो विरासतलाई जोगाउनुपर्छ भन्ने किरातीहरूको राष्ट्रियताले भरिपूर्ण सौन्दर्यचिन्तन यस कविताको अन्तर्वस्तु बनेर आएको छ ।

किरात सौन्दर्यशास्त्रको स्थापना र जातीय पहिचानको आवाज

कुनै वस्तु वा चिजद्वारा मानिसको मन सन्तुष्ट हुने अवस्था नै सौन्दर्य हो । किरातीहरूको जीवनदर्शन नै किराती सौन्दर्य हो । किरातीहरूको सौन्दर्यप्रतिको चिन्तन नै उनीहरूको सौन्दर्यचिन्तन हो । प्रचलित विभिन्न सौन्दर्यशास्त्रले किराती सिर्जनाको अनुशीलन गर्न सक्तैन अथवा किराती सौन्दर्यशास्त्रलाई न्याय दिन सक्तैन भन्ने चिन्तनबाट किराती सौन्दर्यशास्त्रको छुट्टै निर्माण हुनुपर्छ भन्ने अवधारणा आएको हो । यसै सन्दर्भमा किराती इतिहास, सभ्यता, संस्कृति, परम्परा र किराती दर्शनको पनि आवश्यकता भएको कुरा किराती समुदायमा महसुस हुँदै आएको छ । यसै आवश्यकतालाई ध्यानमा राखी धेरै किराती समुदायका किराती सौन्दर्यशास्त्रीय चिन्तकहरू, लेखकहरू, कलाकारहरू, बुद्धिजीवीहरू अहोरात्र लागिपरेको अवस्था रहेको छ । यसैको प्रतिफलस्वरूप रीता बान्तावाले पनि मेरो पारूहाड शीर्षक कवितामा किराती सौन्दर्यशास्त्रको विषयलाई बडो गम्भीर र संवेदनशील भएर उठाएकी छिन् । उनी लेखिछन् :

चिम्सो आँखा

थेप्चो नाक

र होचो शरीर भएकी

म सुम्निमा

तिमीले एकलौटी व्याख्या गरेको सौन्दर्यशास्त्रमा

कहाँनिर परूला ? (मेरो पारूहाड, पृ.५१)

उत्पीडनकारी शासकहरूले किरातीहरूको मौलिक संस्कृति र शारीरिक बनावटलाई अन्यको अर्थ लगाई भिन्न किसिमले व्याख्या गरे/गरेका छन् । शासकहरूको सौन्दर्यशास्त्रको परिभाषाभित्र उनीहरू अटाउन सकेनन्, जसले गर्दा उनीहरू उत्पीडनमा परेका छन् । कवितांशमा सुम्निमा पात्रले तिमीहरूको सौन्दर्यशास्त्रमा आफू कहाँ पर्छु भनेर शासकहरूलाई प्रश्न पनि गरेकी छिन् । त्यसैकारण आफ्नो मौलिक पहिचानलाई समेट्ने छुट्टै सौन्दर्यशास्त्रको निर्माण गर्नुपर्ने सबल सौन्दर्यचिन्तन कविको रहेको छ । अरूले आफ्नो सौन्दर्यलाई कुरूप देखेपछि आफ्नो सौन्दर्यशास्त्रप्रति उनीहरू सचेत र चिन्तनशील रहेको यथार्थलाई माथिको कवितांशमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

प्रभुत्वशाली शासकहरूले आदिवासी किरातीहरूलाई विभिन्न उत्पीडनको माध्यमबाट क्रमशः सीमान्तीकरणमा पार्दै गए । उनीहरूको अधिकार, भूमि, पहिचान, भाषा, संस्कृति, विरासत र सभ्यताहरू एकाएक खोर्सिँदै

गए । किरातहरूले नेपालको इतिहासमा सबैभन्दा धेरै समय शासन गर्ने सफलता पाएका थिए । यसैले उनीहरूलाई यहाँको भूमिपुत्र मानिन्छ । विडम्बना ! उनीहरू यहाँको आदिवासी भूमिपुत्र भएर पनि भूमिहीन, पहिचानविहीन बन्न बाध्य भए । यो उनीहरूको निरीह अवस्थालाई अहिलेको पुस्ताको किराती समुदायले राम्ररी बोध गरेको देखिन्छ । उनीहरूमा सशक्त प्रतिरोधी विचार जागृत हुँदै गएको छ । आफ्ना गुमेका सम्पूर्ण अधिकार र स्वामित्वप्रति उनीहरूले चिन्ता व्यक्त गरेको देखिन्छ । त्यसैले किराती समुदायका लेखक, कवि, साहित्यकार र बुद्धिजीवीहरूले आफ्नो भूमिलाई सम्बोधन गर्दै साहित्य लेखेका छन् । ती भूमिप्रतिको चिन्तन प्रकट भएका प्रतिनिधि कविताहरूमध्ये प्रगति राईको युग शीर्षकको कविता पनि एक हो । प्रस्तुत कविताको एक अंश यसप्रकार रहेको छ :

मध्यान्हको घामलाई
हत्केलाले छेकेर उसो दुबो फाँटतिर हेर
त्यहाँ,
आदिवासी फूलहरू देखेछौं
फूलहरूले हुरीद्वारा भनिरहेका छन्-
युग !
हामी त आज विचारहरूको पहाड भयौं
माटो खोज्न
जाति खोज्न
हराएको अनुहार खोज्न
हामीले त अब विचारको हतियार उठायौं
फूलहरूले फूलबारी छाडेर
सडक, चोक हुँदै रोस्टममा उभियौं (युग, पृ. २२)

प्रस्तुत कवितांशमा आदिवासी किरातीहरूको चेतना जागृत भइसकेको कुरा कविले व्यक्त गरेकी छिन् । उनीहरू अब पहिलाजस्तो निरीह भएर नबस्ने, आफ्नो हकअधिकारका निमित्त दिनरात लडिरहने अठोट उनको कवितामा व्यक्त भएको छ । किरातीहरूलाई उत्पीडनको माध्यमबाट पहिचानविहीन बनाइएको यथार्थलाई राम्रोसँग समीक्षा गरी आफूहरू सचेतनाका साथ सङ्गठित भएको अवस्थालाई कविले उजागर गरेकी छिन् । साथै यो सङ्गठित शक्तिलाई ऊर्जामा विकसित गरी आफ्नो संस्कृति र सभ्यताको उत्थानका लागि सडक, चोक हुँदै सुनिश्चित गर्ने निकाय सदनसम्म आफ्नो सहभागिता भइसकेको प्रसङ्गलाई कवितामा अभिव्यञ्जित गरिएको छ । यसरी कविले आफ्नो कविताका माध्यमबाट किरातीहरूमा सकारात्मक परिवर्तन आएको र आफ्नो सभ्यता स्थापित गराउनका लागि हरेक क्षेत्रमा सक्रियता देखाएको कारण उनीहरूको स्थिति विगतमा जस्तो बिलकुल नभएको भन्ने धारणा व्यक्त गरेकी छिन् । यसले किरात सौन्दर्यशास्त्रको स्थापना र जातीय पहिचानको आवाजको प्रतिनिधित्व गरेको छ । यो नेपाली कवितामा किराती सौन्दर्यचिन्तनको एक बलियो आधार बनेको छ ।

शासकीय उत्पीडनको विरोध

नेपालको इतिहास, सभ्यता र संस्कृतिको निर्माणमा किरात सभ्यताको ठुलो योगदान रहेको छ । किराती

सभ्यता यति महत्वपूर्ण र विशेष हुँदाहुँदै पनि यसलाई खस शासकहरूले ओभेलमा पारी अस्तित्वहीन बनाउन खोजेका थिए/छन् । हाल किराती समुदाय आफ्नो पुर्खाको विरासतको महत्वलाई बुझेर यसबारे धेरै सचेत हुँदै गएका छन् । किराती समुदायका व्यक्तिहरूले सचेतनाका साथ आफ्नो सभ्यतालाई जोगाउन हरप्रयास गरिरहेका छन् । आफ्नो सभ्यताको गौरवगाथालाई इतिहासमा स्वर्णक्षरले अङ्कित गर्ने अभिप्रायले उनीहरू यसको संरक्षण र प्रवर्द्धनमा लागि रहेका छन् । यही सन्दर्भलाई विषयवस्तु बनाएर कवि प्रकाश राईले सभ्यताको खोज कविता लेखेका छन् । उनको कविताको एक सान्दर्भिक अंश यस प्रकार रहेको छ :

आइफिल टावरको ठिक सामुन्ने
 किराती सभ्यताको बन्जर भूमिमा
 ठिङ्गा उभिन खोजिरहेको किरात भ्यू टावर
 अब तिमिले कुनै बमगोलाले उडाउन सक्तैनौ
 इतिहासको धागोमा
 सभ्यताको तान बुन्ने तयामा-खियामा
 आँखा खोलेर सपनाहरू बुन्दै
 खोरियाहरू फाँड्दै

बिनायो बजाउँदै पर्खिरहेछिन् उभिएको टावर (सभ्यताको खोज, पृ. ४९)

कवि सुन्दर विम्बहरूका संयोजनबाट प्रस्तुत कवितांशमा खरो प्रस्तुत भएका छन् । यस सन्दर्भले उनको कविता बुन्ने कालीगढीलाई प्रस्ट पारेको छ । युरोपेली उच्च सभ्यताको प्रतीक मानिले आइफिल टावरसँग किराती सभ्यतालाई कविले तुलना गरेका छन् । कविको भनाइअनुसार आइफिल टावर जति उच्च छ, त्यति नै किराती सभ्यता पनि उच्च रहेको छ । किराती सभ्यतालाई विश्वमा परिचित गराउन र यसको संरक्षण गर्न किरात सभ्यताको आदिम पुर्खा मानिने तयामा र खियामारूपी सम्पूर्ण सचेत किरात समुदायका नारीहरू वा मातृशक्तिसमेत लागिपरेका छन् । किरातीहरू सबै यो सभ्यताको पहरेदार भएर बसेको कारण अब कसैले पनि किराती सभ्यतालाई नामेट पार्न, परास्त गर्न सक्तैनन् भन्ने प्रबल अभिव्यक्ति कविले प्रस्तुत गरेका छन् । कवितामा अभिव्यक्त यी विभिन्न सन्दर्भहरूले कविको किरात संस्कृति र सभ्यताप्रतिको समर्पण, त्याग र बलिदानको सौन्दर्यचिन्तनलाई झल्काउँछन् ।

निरङ्कुश अधिनायकवादी सत्ताले किरातीहरूलाई आफ्नै भूमिबाट अलग्गन बाध्य बनाएको सन्दर्भलाई इतिहासमा उल्लेख गरिएको छ । किरातीहरू यस राष्ट्रका आदिवासी भूमिपुत्र भएर पनि शासकीय उत्पीडनको माध्यमबाट उनीहरू राज्यविहीन, भूमिहीन हुनुपरेको थियो/छ । उनीहरू आफूमाथि भएका उत्पीडनहरूका विरुद्धमा बारम्बार आवाज उठाइरहेका छन् । उनीहरूका आवाजहरू सडकदेखि सदनसम्म सुनिन थालेका छन् । प्रदेशहरूको नामाङ्कन गर्दा जहाँ जुन जातिको ऐतिहासिक पृष्ठभूमि, सभ्यता, सबल र सर्वप्राचीन हुन्छ, त्यहाँ त्यही आधारमा नामाङ्कन गर्नु वस्तुवादी हुने भएकाले उनीहरूले आफ्नो बसोबास भएको

क्षेत्रलाई किरात राज्य घोषणा गर्न माग गरिरहेका छन् । शासकहरूले यो उनीहरूको मागलाई सम्बोधन गर्न सकिरहेका छैनन् । आफ्नो गुमेको भूमि फिर्तास्वरूप किरात प्रदेशको माग गरिरहँदा पनि सङ्घीय शासनको सदनले उनीहरूको मागलाई सम्बोधन गर्न सकिरहेको छैन । यस विषयमा किरात समुदाय धेरै सचेत भएको देखिन्छ । यसै सन्दर्भलाई मुख्य कविताको अन्तर्वस्तु बनाएर प्रकाश दुमी राईले भूमिपुत्र जिन्दावाद शीर्षक कवितामा बडो आवेगका साथ किराती सौन्दर्यचिन्तन अभिव्यक्त गरेका छन् । उनी भन्छन् :

भूमिपुत्र जिन्दावाद

जिन्दावाद !

आक्रोश !!

खोइ मेरो किरात भूमि ?

कसले राज चलाइरहेको छ ?

-मेरो किरात प्रदेशमा

कसले टेकिरहेको छ ?

को हिँडिरहेको छ ?

-मेरो छातीमाथि ?

कुन निरङ्कुशताले

बलात्कार गरिरहेको छ ?

मेरो इतिहासलाई

र बनाइरहेको छ

भूमिहीन

राज्यविहीन

भाषाविहीन (भूमिपुत्र जिन्दावाद, पृ.५२)

आफ्नै भूमिमा आफ्नै राज्य स्थापना गरी धेरै समय शासन चलाएका चिरपरिचित किरातहरूलाई इतिहासविहीन, भूमिहीन, राज्यविहीन, भाषाविहीन बनाइएको प्रसङ्गलाई यस कवितांशमा सशक्त रूपमा उठाइएको छ । उनीहरू आफ्नो पीडादायी इतिहासलाई सम्झिँदै सामन्ती शासकहरूमाथि प्रखर आक्रोश पनि व्यक्त गर्छन् । भौगोलिक पहिचान भएका वास्तविक भूमिपुत्र आफूहरू भएको कारण शासकहरूबाट खोसिएको आफ्नो अधिकार जस्ताको तस्तै फिर्ता गर्नुपर्ने उनीहरूको बुलन्द आवाजलाई यस कवितांशमा प्रकट गरिएको

छ । यसका साथै किरातहरूको पसिनाबाट सिर्जित उनीहरूको ऐतिहासिक सुनौलो गाथा र गौरवलाई पुनः जीवित गर्नुपर्ने क्रान्तिकारी किराती सौन्दर्यचिन्तन प्रस्तुत कवितांशमा अभिव्यञ्जित गरिएको छ ।

संस्कृतिको पुनः निर्माणमा जोड

नेपालको इतिहासमा किरातहरूलाई जबर्जस्ती आवाजविहीन बनाइएको थियो । उनीहरू आफ्नै बारेमा बोल्न, लेख्न असक्षम थिए । उनीहरू आफ्नो सौन्दर्यचेतनाप्रति सचेत थिएनन् जसले गर्दा उनीहरू इतिहास, सभ्यता, भाषा र संस्कृतिविहीन पारिँदै गए । फलतः उनीहरूले किराती पुर्खाको सभ्यतालाई निरन्तरता दिन सकेनन् । उनीहरूको शिक्षामा पहुँच थिएन । उनीहरूलाई विभिन्न प्रलोभन देखाई विदेशी भूमिमा लडाइँ खेल्न पठाइयो । त्यसैले उनीहरूले आफ्नो सभ्यता, संस्कृति, मुग्धुमलाई जोगाउन सकेनन् । अब भने किरातीहरू सचेत भएका छन् । यस्ता संवेदनशील विषयप्रति उनीहरू चिन्तनशील देखिन्छन् । यही सन्दर्भलाई लिएर गणेश राईद्वारा लेखिएको र किराती सौन्दर्यचिन्तनबारेको एक प्रतिनिधि कविताको एउटा अंश यस्तो रहेको छ :

तिमीहरू पनि भन म पनि भन्छु
 म पनि सुन्छु, तिमीहरू पनि सुन
 हाम्रो मुन्दुमको कुरा, हाम्रो संस्कृतिको कुरा
 तिमीहरू नि लेख, म पनि लेख्छु
 एक मनका कुरा, तिमीहरूका मनका कुरा
 तिमीहरूले जानेको अलिकति
 मैले जानेको अलिकति
 अलि-अलि गर्दै धेरै लेखौँ
 आवाजविना बाँच्न नसकिने भयो

(आवाजविना चिच्याउन सकिन्न, पृ.१९)

आफ्नो हक र अधिकारका लागि नबोलीकन जबर्जस्ती कसैले दिँदैनन् भन्ने कुरा किरातीहरूले बोध गरिसकेका छन् । आफ्नो सभ्यता र इतिहासको बारेमा आफैँ सचेत भएर लाग्नु पर्दोरहेछ भन्ने चिन्तन यस कवितामा व्यक्त भएको छ । किरातीहरूको मुक्ति र उत्थानका निमित्त सबै सङ्गठित भएर लुटिएको सभ्यता र संस्कृतिको पुनःनिर्माणमा दिलोज्यान लगाउनुपर्छ भन्ने आग्रहसहितको आह्वान (अपिल) यस कवितामा अभिव्यञ्जित गरिएको छ ।

इतिहासदेखि नै समाज प्रभुत्वशालीहरूको पोल्टामा अधीनस्थ हुँदै गएको छ । यसैको सिकार किरातीहरू पनि भएका छन् । वीर किरातीहरू हाँसिया, खुकुरी र धनुकाणले उत्पीडनकारी शासकहरूसँग लडेका थिए ।

छलकारी शासकहरूले सोभा किरातीहरूलाई विभिन्न छलकपटका माध्यमबाट राज्यसत्ता र भूमिबाट पदच्युत पारेको तितो यथार्थलाई कविताले अभिव्यक्त गरेको छ। अहिलेको पुस्ताका किरातीहरूले ती वीर पुर्खाहरूका वीरता र साहसलाई राम्रोसँग बुझेर त्यसको संरक्षण र संवर्द्धनमा लाग्नुपर्ने चिन्तन सबल रूपमा उठाउँदै आएका छन्। यसै विषयसँग सम्बद्ध 'छलाड' शीर्षकको प्रतिनिधि कविता भीम राईले पनि लेखेका छन्। उनको कविताको अंश यसप्रकार रहेको छ :

पुर्खाले छोडेर गएको रगताम्य
 खिया परेको जीर्ण तरवार र धनुकाण
 क्षतविक्षत खुर्पाहरू
 निरन्तर बगिरहने सुनकोसीसँग मिसिएको छ
 अब त्यही सुनकोसीको किनारबाट उठेको तुवाँलोको
 आदिम युगको समीक्षा गर्दै
 ध्वस्त संरचनाहरूको
 पुनःनिर्माण गर्नु छ
 खिया परेको तरवार र भालाहरूको
 पुनःमर्मतसम्हार गर्नु छ (छलाड, पृ.५५)

किराती सभ्यता सुनकोसीलाई मूल आधार बनाएर विकसित भएको हो। किराती सभ्यताको पुनःनिर्माणमा सुनकोसीसरहकै प्रवाह सँगालेर किराती जातिहरू आफ्नो पुर्खौली विरासत जोगाउन लाग्नुपर्ने आवश्यकतालाई यस कवितांशले जोड दिएको छ। इतिहासमा पुर्खाहरूले लड्दालड्दै असरल्ल छोडेर गएका हातहतियारहरू तरवार, धनुकाण, खुर्पाहरूको गाथा गाउँदै ध्वस्त भएका संरचनाहरूको पुनःनिर्माणमा लाग्नुपर्ने कविको आग्रह पनि छ। कलाले सुन्दर र कुरूप यथार्थको बोध मात्र गराएर शान्त हुनु हुँदैन, त्यसले कुरूपतालाई बदल्नका लागि सुन्दरका साहचर्यमा वैचारिक ऊर्जा पनि सम्प्रेषण गर्नुपर्दछ (पाण्डेय, २०७३, पृ. १५०)। पाण्डेयले भनेभैँ माथि उद्धृत भीमराईका कवितांशले यो कुराको सङ्केत गर्दछ। यति मात्र होइन, अबका दिनहरूमा चुपचाप नबसी आफ्नो सभ्यताको खोजीमा निरन्तर लाग्नुपर्छ भन्ने ज्यादै संवेदनशील र उत्साहजनक चिन्तन कविको रहेको छ। त्यसकारण किरात समुदाय अब मूकदर्शक भएर नबस्ने, अवस्थाको तुलनात्मक समीक्षा गरी अगाडि बढ्नुपर्ने सन्देश पनि यस कवितांशमा व्यक्त गरिएको छ। किरात समुदाय अब एक सचेत र ऊर्जाशील समुदायको रूपमा रूपान्तरित भइसकेको तथ्यलाई यस कवितांशमा प्रकट गरिएको छ।

निष्कर्ष

समकालीन नेपाली कवितामा किराती सौन्दर्यचिन्तन विविध रूपमा व्यक्त भएको छ। किरातहरूले विशेष गरी

२०६२/६३ को गणतन्त्रपछि आफूहरूमाथि गरिएको उत्पीडन र आफ्नो पहिचानका बारेमा बुलन्द आवाजहरू व्यक्त गर्न थालेका छन्। किरात इतिहास र सभ्यताको पुनःनिर्माणका लागि किरातहरूले गरिरहेको सङ्घर्षलाई समकालीन नेपाली कविताहरूले मुखरित गरेका छन्। उत्पीडनकारी राज्यसत्ताले किरातीहरूलाई मूलधारमा नल्याएको, अन्याय र अत्याचारको माध्यमबाट पहिचानविहीन बनाएको कुरूप यथार्थलाई यी कविताहरूले अभिव्यञ्जित गरेका छन्। किरातहरूप्रति गरिएको शोषण र उत्पीडनका विरुद्धमा समकालीन नेपाली कविहरूले कविताका माध्यमबाट खरो किसिमले विरोध गर्दै नेपालको सभ्यता र संस्कृतिमा निहित ऐतिहासिक किराती सौन्दर्यमाथि गम्भीर चिन्तन व्यक्त गरेका छन्। आफूलाई यो देशका भूमिपुत्र मान्ने किरातीहरूले राजकीय गौरवको गाथालाई गुमाउँदाको पीडालाई अब शक्तिका रूपमा सँगालेर अगि बढ्नुपर्ने धारणा ल्याउँदा यो उनीहरूको विशिष्टीकृत सौन्दर्यचिन्तन बनेर कवितामा प्रस्तुत गरिएको छ। वर्णव्यवस्थाको घटनाक्रमले किरात जातिको इतिहास र सभ्यता कालरात्रिमा रूपान्तरण हुन पुगेको, संस्कृतिका निर्माताहरूलाई नै संस्कृति र सभ्यताविहीन पारिएको भाव नै यहाँ प्रस्तुत नेपाली कविताको सौन्दर्यचिन्तन अभिव्यक्त गर्ने अन्तर्वस्तु बनेर आएको छ। प्रस्तुत नेपाली कवितामा अभिव्यञ्जित अन्तर्वस्तुगत र शैलीशिल्पगत विशेषताहरूले नै समष्टिमा किराती सौन्दर्यचिन्तनको निर्माण गरेका छन्। त्यसैले समकालीन नेपाली कवितामा किराती सौन्दर्यचिन्तन सशक्त ढङ्गबाट निर्मित भएको तथ्य छर्लङ्ग हुन्छ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

- आहुति (२०७३). 'किराती सौन्दर्यशास्त्र र दलित सौन्दर्यशास्त्र'. तारामणि राई र गणेशकुमार राई (सम्पा.), किराती सौन्दर्यशास्त्र (पृ.१-६). ललितपुर : आदिवासी जनजाति उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठान।
- कोयू, जयसला (२०६४). प्रायश्चित. काठमाडौँ : किरात राई लेखक सङ्घ
- चापागाई, निनु (२०७७). 'मार्क्सवादी सौन्दर्यचिन्तन र मूल्य निरूपणका सन्दर्भमा'. समकालीन नेपाली समालोचना. गोपीन्द्र पौडेल र धनप्रसाद सुवेदी (सम्पा.), प्रज्ञा समकालीन नेपाली समालोचना (पृ. १७-११४), काठमाडौँ : नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठान।
- चैतन्य (२०६५). 'सौन्दर्यचिन्तनका मूल तत्वहरू'. निनु चापागाई (सम्पा.), मार्क्सवादी साहित्यचिन्तन. (पृ.३२६-३५९), ललितपुर : साभा प्रकाशन।
- पाण्डेय, ताराकान्त (२०७३). 'मार्क्सवाद, उत्तरमार्क्सवाद र उत्तरआधुनिकतावाद : सन्दर्भ समकालीन कलाचिन्तन' मार्क्सवाद, सांस्कृतिक अध्ययन र साहित्यको समाजशास्त्र. ललितपुर : साभा प्रकाशन।
- बान्तावा, रीता (२०६४). 'मेरो पारूहाड'. किरात राई लेखक सङ्घ (सम्पा.), कवितामा जातीय स्वायत्ताता (पृ.५१). काठमाडौँ : किरात राई यायोक्खा।
- राई, गणेश (२०६४). 'आवाजविना चिच्याउन सकिन्न', किरात राई लेखक सङ्घ (सम्पा.), कवितामा जातीय स्वायत्ताता (पृ.१८-१९). काठमाडौँ : किरात राई यायोक्खा।
- राई, पदम (२०६४). 'हतुवागढी' किरात राई लेखक सङ्घ (सम्पा.). कवितामा जातीय

स्वायत्ताता (पृ. ४१). काठमाडौँ : किरात राई यायोक्खा ।

राई, प्रकाश (२०६४). 'सभ्यताको खोज' किरात राई लेखक सङ्घ (सम्पा.). कवितामा

जातीय स्वायत्ताता (पृ. ५१). काठमाडौँ : किरात राई यायोक्खा ।

राई, प्रकाश दुमी (२०६४). 'भूमिपुत्र जिन्दावाद' किरात राई लेखक सङ्घ (सम्पा.). कवितामा

जातीय स्वायत्ताता (पृ. ५२). काठमाडौँ : किरात राई यायोक्खा ।

राई, प्रगति (२०६४). 'युग' किरात राई लेखक सङ्घ (सम्पा.). कवितामा जातीय स्वायत्ताता

(पृ. ५१). काठमाडौँ : किरात राई यायोक्खा ।

राई, भीम (२०६४). 'छलाङ'. किरात राई लेखक सङ्घ (सम्पा.). कवितामा जातीय

स्वायत्ताता (पृ. ५५-५६). काठमाडौँ : किरात राई यायोक्खा ।

सुवेदी, धनप्रसाद (२०७३). 'सौन्दर्यशास्त्रीय परम्परामा किराती सौन्दर्यशास्त्र' तारामणि राई र

गणेशकुमार राई (सम्पा.). किराती सौन्दर्यशास्त्र (पृ. २५-३३). ललितपुर : आदिवासी जनजाति उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठान ।